

СУЧАСНИЙ ВИМІР ГУМАНІЗМУ ЯК ПРИНЦИПУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

THE MODERN DIMENSION OF HUMANISM AS PRINCIPLES OF CRIMINAL LAW OF UKRAINE

Голуб Я.О., аспірантка відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою

*Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України*

Стаття присвячена актуальній і важливій проблемі сучасного кримінального права України – принципу гуманізму. У вітчизняній юридичній науці розглядають два розуміння принципу гуманізму – широке і вузьке. Піддано критиці широке розуміння гуманізму, яке охоплює собою гуманне обмеження прав і свобод правопорушника, реалізацію прав і свобод потерпілого, а також охорону суспільства та держави. Таке розуміння розмиває сутність гуманізму, певним чином підміняє собою всю систему принципів кримінального права. Захист людини засобами кримінального закону можна тлумачити щонайменше як прояв принципу справедливості у кримінальному праві, але не гуманізму. Застосування принципу гуманізму, на відміну від справедливості, може вважатись надмірним та нераціональним.

Примус і репресія завжди будуть притаманні кримінальному праву, адже аналіз норм чинного КК свідчить, що саме охорона є основною функцією кримінального закону, а сутністю і головною метою покарання – примус, кара, а не загальна чи спеціальна превенція.

Вузьке розуміння передбачає лише вияв гуманного ставлення до правопорушника, що теж не є вдалим, бо передбачає обмежувальне тлумачення цього принципу. Гуманізм як загальнофілософська і загальноправова категорія у кримінальному праві набуває специфічного змісту, одним з аспектів якого є імперативна заборона заподіяння фізичних страждань або приниження людської гідності під час обмеження прав і свобод особи, яка вчинила кримінально протиправне діяння, з одночасним обов'язковим дотриманням прав, свобод і законних інтересів особи, потерпілої від такого правопорушення. Не може бути піддано корекції чи будь-яким обмеженням принцип гуманізму в частині недопущення завдання фізичних страждань або приниження людської гідності засуджених осіб, оскільки саме це є квінтесенцією аналізованого принципу та імперативом незалежно від стану війни чи будь-яких інших надзвичайних обставин.

Ключові слова: принципи кримінального права, гуманізм, справедливість, кримінально-правова політика, реалізація кримінальної відповідальності, приниження людської гідності, жорстокість, обмеження прав і свобод покарання, потерпілий.

The article is devoted to an actual and important problem of modern criminal law of Ukraine - the principle of humanism. In domestic legal science, two understandings of the principle of humanism are considered - broad and narrow. The broad understanding of humanism, which includes the humane restriction of the rights and freedoms of the offender, the realization of the rights and freedoms of the victim, as well as the protection of society and the state, has been criticized. Such an understanding blurs the essence of humanism, in a certain way replaces the entire system of principles of criminal law. Protection of a person by means of criminal law can be interpreted at least as a manifestation of the principle of justice in criminal law, but not humanism. The application of the principle of humanism, in contrast to justice, may be considered excessive and irrational.

Coercion and repression will always be inherent in criminal law, because the analysis of the norms of the current Criminal Code shows that protection is the main function of the criminal law, and the essence and main purpose of punishment is coercion, punishment, and not general or special prevention.

A narrow understanding involves only showing a humane attitude towards the offender, which is also not successful, because it involves a restrictive interpretation of this principle. Humanism as a general philosophical and general legal category in criminal law acquires a specific meaning, one of the aspects of which is the imperative prohibition of causing physical suffering or humiliating human dignity while restricting the rights and freedoms of a person who has committed a criminally illegal act, with the simultaneous mandatory observance of rights and freedoms and legitimate interests of the person victimized by such an offense. The principle of humanism cannot be subjected to correction or any limitation in terms of preventing the infliction of physical suffering or degrading the human dignity of condemned persons, since this is the quintessence of the analyzed principle and an imperative regardless of the state of war or any other extraordinary circumstances.

Key words: principles of criminal law, humanism, justice, criminal law policy, realization of criminal responsibility, humiliation of human dignity, cruelty, restriction of rights and freedoms, punishment, victim.

Кримінально-правова політика у світлі євроінтеграції України та в умовах майже трирічної повномасштабної російсько-української війни детермінує необхідність нових підходів до оцінки змісту того чи іншого принципу кримінального права, у тому числі гуманізму. Неодноразово чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК) піддавався критиці через відсутність визначення системи принципів. Попри це кримінально-правова доктрина містить багато фундаментальних розробок цієї проблеми, зокрема, це праці таких вчених як В. К. Бабаєв, Р. Ш. Бабанли, Д. О. Балобанова, Ю. В. Баулін, П. С. Берзін, А. А. Вознюк, В. О. Гацелюк, І. М. Гнатів, В. Б. Дацюк, П. В. Демчук, О. О. Дудоров, О. О. Житний, З. А. Загинеї-Заболотенко, О. О. Кваша, О. О. Книженко, О. М. Костенко, В. О. Навроцький, Є. С. Назимко, О. С. Олійник, Н. А. Орловська, М. І. Панов, Є. О. Письменський, С. П. Погребняк, Ю. А. Пономаренко, В. М. Попович, Ю. С. Резнік, Н. А. Савінова, А. В. Савченко, Л. Ю. Тимофєєва, В. О. Туляков, О. С. Фещенко, П. Л. Фріс, Т. І. Фулей, М. І. Хавронюк, О. В. Харитоновна, П. В. Хряпінський, В. В. Шаблістий, С. Д. Шапченко, С. В. Щербак, С. С. Яценко та інших.

Попри те, що гуманізму присвячено чимало наукових досліджень в царині кримінального права, все ж гуманізм залишається насамперед загальнофілософською категорією. Гуманізм як модель поведінки закріпленій у людині генетично й визначається її природними особливостями [1, с. 31]. Гуманізм – не лише категорія світоглядна, філософська, але й один із найбільш засадничих принципів права. Наскрізність і фундаментальність цього правового принципу означає визнання цінності людини, повагу до його гідності, забезпечення необхідних умов і можливості дотримання її прав і свобод, прагнення до її блага як до мети суспільного прогресу [2, с. 82].

Водночас принцип гуманізму в Конституції України закріплено у статті 28 у такій редакції: «Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам» (курсив наш. – Я. Г.).

Критично ставимось до думки фахівців в галузі конституційного права щодо двоспектності аналізованого принципу: «подвійне завдання кримінального права

зумовлює і подвійний прояв гуманізму в кримінальному праві, який розглядається в двох аспектах. Перший – захист інтересів, прав, свобод, життя, здоров'я особи від злочинних посягань. Він забезпечується, перш за все, попереджувально-охоронними нормами кримінального права, які під страхом встановленого законом покарання попереджають вчинення злочину. Другий аспект принципу гуманізму – людський, у межах вимог закону, відношення до особи, яка вчинила злочин, її виправлення». Наводячи цю позицію, О. І. Ющик також піддає її критиці, і доходить логічного висновку, що в діяльності суду з призначення покарання принцип гуманізму пов'язаний із особою злочинця і полягає в гуманності по відношенню до нього» [3, с. 107, 108].

Фахівці в галузі кримінального права, розглядаючи сутність принципу гуманізму, констатують: закон про кримінальну відповідальність забезпечує охорону людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки як найвищої соціальної цінності; особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, суд признає покарання, необхідне і достатнє для її виправлення і запобігання новим кримінальним правопорушенням у випадках, передбачених цим Кодексом, допускається звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання чи його відбування, а також заміна покарання більш м'яким; покарання та інші кримінально-правові заходи, що застосовуються до особи, не можуть мати своїм змістом завдання фізичних страждань чи приниження людської гідності [4, с. 72]. Про двоаспектність цього принципу в царині кримінального права наголошують також й інші вчені. Один аспект звернено до потерпілих від злочинів, до суспільства й означає захист кримінальним правом інтересів, прав, свобод, життя, здоров'я, особистих благ громадян від злочинних посягань. Відповідно широке розуміння принципу гуманізму ще одним аспектом принципу гуманізму передбачає захист людини засобами кримінального закону [5, с. 75–76]. На основі ретельного аналізу наукових джерел дослідниця О. С. Олійник констатує, що принцип гуманізму в теорії кримінального права прийнято розглядати як такий, що має двосторонню спрямованість: щодо потерпілого від кримінального правопорушення, а також людей та суспільства загалом і стосовно особи, яка вчинила кримінальне правопорушення [6, с. 178–179]. Заходи безпеки є проявом принципу гуманізму і щодо суспільства, і щодо злочинця, і щодо держави, і щодо потерпілого [7, с. 864]. Також Ю. С. Резнік запропоновано широке розуміння змісту кримінально-правового принципу гуманізму, реалізація якого передбачає поєднання трьох складових: а) правового забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина від злочинних посягань; б) недопустимості застосування надмірної репресії до особи, яка вчинила злочин; в) урахування характерних особистісних рис (статі, віку, стану здоров'я тощо) осіб, які вчинили злочин, при обранні виду та розміру покарання [8, с. 7].

На наш погляд, викладене вище широке розуміння принципу гуманізму ледь не підміняє собою всю систему принципів кримінального права. Захист людини засобами кримінального закону можна тлумачити щонайменше як прояв принципу справедливості у кримінальному праві, але не гуманізму. Як вірно зауважують вчені, принцип гуманізму не може реалізовуватися шляхом порушення принципу справедливості [9, с. 183]; для кримінальної та кримінально-виконавчої галузей права головною засадою є справедливість, і реалізація принципу гуманізму дає змогу перетворити кримінальне право з репресивного інструмента на інструмент профілактики та запобігання злочинності [10, с. 4]. З останньою тезою не можемо погодитися повною мірою, адже репресія завжди буде притаманна кримінальному праву, позаяк і в чинному КК визначено: Кримінальний кодекс України має своїм завданням

правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням (ст. 1); покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами (ст. 50). Аналіз цих норм свідчить, що саме охорона є основною функцією кримінального закону, а сутністю і головною метою покарання – примус, кара, а не загальна чи спеціальна превенція.

Однак повністю погоджуємось із наведеною вище думкою вчених про панівне становище справедливості в системі кримінально-правових принципів, про що неодноразово наголошували у своїх публікаціях: «Принцип справедливості не може бути надмірним, оскільки його реалізація забезпечує досягнення мети правосуддя» [11, с. 144]. Триваюча російсько-українська війна вимагає змінити пріоритети системи принципів вітчизняного права, в якій гуманізм не може бути вищим за інші принципи. В ієрархії принципів кримінального права на вершині має бути саме справедливість. Застосування ж інших принципів, у тому числі гуманізму є підпорядкованим принципу справедливості. Така будова принципів є необхідною для функціонування кримінальної юстиції під час війни. Однак і після нашої перемоги в українському суспільстві жеврітиме вимога суворого дотримання принципу справедливості під час судового розгляду вчинених в Україні злочинів країною-агресором та притягнення до кримінальної відповідальності усіх винних – як керівництва РФ та усіх, хто віддавав злочинні накази, так і всіх, хто їх виконував. При цьому, безумовно, мають бути дотримані й інші принципи, як то законності і гуманізму тощо [12, с. 27].

З огляду на вищенаведене кримінальне право України основною своєю функцією/завданням має охорону/захист правоохоронюваних інтересів, прав, свобод, життя, здоров'я особи від кримінально протиправних посягань, тому останнє (охоронна місія кримінального права) жодним чином не може розглядатися як прояв гуманізму, чи один із його аспектів.

Вузьке розуміння принципу гуманізму звернений до осіб, які порушили кримінальний закон [13, с. 20]. Відповідно вузьке розуміння принципу гуманізму передбачає, що реалізація кримінально-правових норм має відрізнятися гуманним ставленням до злочинця. Принцип гуманізму у кримінальному праві є самостійним і має своє вираження та реалізацію у багатьох інститутах кримінального права України, зокрема звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від кримінального покарання та подальшого його відбування тощо.

У так званій довоєнній період відбувалася гуманізація кримінально-правової політики нашої держави. Так, у 2012 році науковці констатували, що «в нинішній час у світі і в Україні кримінально-правова жорстокість не є обґрунтованою ні з точки зору економіки, ні з точки зору політики. У зв'язку з цим відбувається гуманізація кримінально-правової сфери діяльності держави» [14, с. 48]. Коментуючи позицію науковців, слід наголосити, що жорстокість ніколи не була складовою кримінально-правової політики нашої держави. На підтвердження вище ми навели норму Конституції України, і зараз доречно нагадати, що згідно ч. 3 ст. 50 КК «покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність». Навіть після початку російської агресії (2014 рік) до 2022 року, коли гібридна російська агресія переросла

у відкрити, вчені обговорюють доцільність чіткої регламентації у КК питань звільнення від покарання та його відбування для осіб, які, перебуваючи у лавах так званих «ДНР/ЛНР», не вчинили тяжких злочинів [15, с. 98].

У подальшому розвивається інша тенденція – певного обмеження гуманізму під час реалізації кримінальної відповідальності (Ю. С. Резнік, Л. Ю. Тимофеева). Так, в дисертації Ю. С. Резнік запропоновано введення у науковий обіг поняття раціонального гуманізму як засади, узгодженої зі справедливістю й іншими кримінально-правовими принципами, що забезпечує збалансовану реалізацію таких властивостей, як: захист прав і свобод людини від злочинних посягань; недопустимість застосування заходів кримінально-правового впливу, що призводять до надмірного посягання на права і свободи особи, яка вчинила злочин; адекватне врахування особливих складових елементів особистісного статусу людини (віку, статі, стану здоров'я), наявність яких об'єктивно зумовлює необхідність пом'якшення її відповідальності [8, с. 8]. Тимофеева Л. Ю. наголошує, що в питаннях реалізації принципу гуманізму у кримінальному праві важливо розглядати не тільки межу покарання чи заходів кримінально-правового впливу, але й межу самого гуманізму. Як кара може бути доцільною та недоцільною, так і гуманізм може бути доцільним та недоцільним. Як надмірна жорстокість кримінальної відповідальності, так і надмірна беззастережна м'якість (як зараз) призводять до обурення суспільства, потерпілих, спадання авторитету держави, втрати віри в безпеку [16, с. 432].

Під час повномасштабної російсько-української війни такі висновки тим більше актуальні, адже неприпустимою є надмірність у застосуванні принципу гуманізму у той час, коли все українське суспільство не лише індивідуально і колективно діє з метою захисту від ворога, але й *є своєрідною колективною жертвою (потерпілим)* від злочину агресії з боку росії. В контексті *розуміння колективної жертви слід говорити і про колективну травму*, завдану українському народу російською владою» [17, с. 114]. Українське суспільство перебуває в стані класичної травматичної ситуації. Наявність значної кількості постраждалих і величезна несправедливість загибелі мирного населення сприяють поглибленню травми [18, с. 68–69]. Отже, слід констатувати, що в умовах війни, коли українському суспільству завдано колективної травми, про гуманізацію кримінальної відповідальності не може йтися. Водночас не може бути піддано корекції чи будь-яким обмеженням принцип гуманізму в частині недопущення завдання фізичних страждань або приниження людської гідності засуджених осіб, оскільки саме це є квінтесенцією аналізованого принципу та імперативом незалежно від будь-яких умов.

Слід згадати і про конституційні засади аналізованого принципу, адже одних з положень Основного Закону України стосується того, що кримінальний закон заперечує жорстокі, болісні та тілесні покарання, не має на меті помститися особі, яка вчинила злочин, спричинити їй фізичні страждання. Як бачимо, все зводиться до так званого вузького розуміння принципу гуманізму.

Слід звернутись і до позиції розробників Проекту Кримінального Кодексу України. Стаття 1.2.6. «Принцип гуманізму»:

1. Цей Кодекс передбачає гуманне обмеження прав і свобод особи, яка вчинила протиправне діяння.

2. Кримінально-правові засоби не мають на меті спричинити фізичні страждання або іншим чином принизити людську гідність.

3. Цей Кодекс забезпечує визнання та дотримання прав, свобод і законних інтересів потерпілої особи [19].

Отже, розробники Проекту звертають цей принцип не лише до особи правопорушника, але й до потерпілої особи, що, безумовно, є прогресивним, адже переважно про гуманізм щодо потерпілого забувають, як законодавець, так і науковці. У 2015 році В. В. Шаблістий наголошував: «За понад десять років існування нового кримінального закону було прийнято більше десяти законопроектів з гучною назвою гуманізації хоча б чого-небудь. Складається враження, що все це спрямовано на поліпшення становища особи, яка вчинила злочин, тоді як про всіх інших учасників кримінального процесу, не кажучи вже навіть про потерпілого, законодавець просто забув» [20, с. 144]. Під час війни такі законодавчі кроки однозначно не знайдуть підтримки в суспільстві.

Отже, не є обґрунтованим широке розуміння гуманізму як системи ідей, що відображають гуманне обмеження прав і свобод особи, яка вчинила протиправне діяння, та водночас реалізацію прав і свобод потерпілого, забезпечення безпеки суспільства та держави [21, с. 46]. Тоді як вузьке розуміння передбачає лише вияв гуманного ставлення до правопорушника, що теж не є не досить вдалим, бо передбачає обмежувальне тлумачення цього принципу. На наш погляд, повинно діяти «правило золотий середини», за якого принцип гуманізму має бути звернутий як до злочинця, так і до його жертви. Такий підхід відомий вітчизняній кримінально-правовій науці. Так Д. О. Балбанова принцип гуманізму розглядає з точки зору двох суб'єктів – злочинця і потерпілого: «Саме цієї ідеї слід дотримуватися при розробці сучасної кримінально-правової політики України: з одного боку, до осіб, які визнані винними у вчиненні злочину, мають застосовуватися покарання, які є необхідними та достатніми для їх виправлення та попередження нових злочинів, без заподіяння їм зайвих страждань та обмежень, які викличуть тільки ненависть до існуючої правової системи та держави. З іншого боку, не слід забувати про потерпілих, які вже зазнали посягання на певні належні їм права та інтереси, й вони не повинні ще додатково страждати від зайвого «гуманізму» кримінального законодавства» [22, с. 295].

У підсумку слід відзначити необґрунтованість широкого розуміння гуманізму, яке охоплює собою гуманне обмеження прав і свобод правопорушника, реалізацію прав і свобод потерпілого, а також охорону суспільства та держави. Таке розуміння розвиває сутність гуманізму. Гуманізм як загальнофілософська і загальноправова категорія у кримінальному праві набуває дещо більш вузького, специфічного змісту, одним з аспектів якого є імперативна заборона заподіяння фізичних страждань або приниження людської гідності під час обмеження прав і свобод особи, яка вчинила кримінально протиправне діяння, з одночасним обов'язковим дотриманням прав, свобод і законних інтересів особи, потерпілої від такого правопорушення. Слід констатувати, що в умовах війни, коли українському суспільству завдано колективної травми, про гуманізацію кримінальної відповідальності не може йтися. Примус і репресія завжди були, є і, очевидно, будуть притаманні кримінальному праву, адже аналіз норм чинного КК свідчить, що саме охорона є основною функцією кримінального закону, а сутністю і головною метою покарання – примус, кара, а не загальна чи спеціальна превенція. Водночас не може бути піддано корекції чи будь-яким обмеженням принцип гуманізму в частині недопущення завдання фізичних страждань або приниження людської гідності засуджених осіб, оскільки саме це є квінтесенцією аналізованого принципу та імперативом незалежно від стану війни чи будь-яких інших надзвичайних обставин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хамітов Н. В., Любимий Я. В., Крилова С. А. Збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності України: шлях гуманістичних інновацій. *Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь* / ред. кол. С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, Е. М. Лібанова, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. С. 27–38.
2. Громовчук М.В. Принцип гуманізму та його зміст в умовах формування нової парадигми в праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Серія ПРАВО. Випуск 70. С. 77–86.
3. Ющик О.І. Значення принципу гуманізму при призначенні покарання. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Правознавство. 2005. Вип. 273. С. 107–111.
4. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посібник. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
5. Фещенко О. С. Сучасний погляд на принципи кримінального права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2013. Вип. 4 (65). С. 68–76.
6. Олійник О. С. Принципи кримінального права: поняття, система та значення. Моногр. Київ : Науково-дослідний інститут публічного права, 2020. 544 с.
7. Тимофеева Л. Ю. Реалізація принципу гуманізму в кримінальному праві України: історико-теоретичний дискурс кримінально-правових вчень. *Молодий вчений*. 2015. № 2 (17). С. 862–865.
8. Резнік Ю.С. Принцип гуманізму та його реалізація в кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 203 с.
9. Парасюк Н. Амністія – прояв принципу гуманізму чи засіб для усунення прогалин у законодавстві. *Сучасні тенденції розвитку кримінальної юстиції в Україні: колективна монографія* / І. Серкевич, Н. Устрицька, В. Навроцька та ін.: за ред.: І. Гловюк, Н. Лащук. Львів: ПП «Видавництво «БОНА», 2021. С. 152–183.
10. Дорченко О. І. Прояв принципу гуманності в деяких галузях права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. Вип. 42. Том 1. С. 4-8.
11. Голуб Я. Принципи гуманізму і справедливості у кримінальному праві сучасної України. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 2 листоп. 2023 р.)* Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 142–144.
12. Голуб Я. О. Система принципів кримінального права України крізь призму війни. *Правосуддя в Україні під час війни: проблеми розгляду корупційних та воєнних злочинів (VI Київський поліпог)*. Матеріали VI Київського поліпогу (м. Київ, 1 груд. 2023 р.). 2024. С. 24–27.
13. Житний О. О. Проблеми реалізації принципу гуманізму в деяких інститутах кримінального права України. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Харків : Нац. ун-т внутрішніх справ, 2005. Вип. 29. С. 19–24. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/VKhnuvs/2005_29/29/3.pdf
14. Грек Б.Н., Грек Г.Б. Гуманізація кримінальної відповідальності як напрям кримінально-правової політики в Україні. *Адвокат*. №7 (142). 2012. С. 45-48.
15. Орловська Н. А. Лібералізація чи гуманізація: до питання про тренд розвитку кримінального законодавства України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 6. С. 93-100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vrgs_2016_6_14
16. Тимофеева Л. Ю. Звільнення від кримінальної відповідальності як прояв реалізації принципу гуманізму в кримінальному праві України. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр.. Одеса : Юрид. л-ра, 2014. Вип. 71. С. 427–435.
17. Кваша О. О., Бабанли Р. Ш. Механізми правосуддя для розслідування та судового розгляду міжнародних злочинів, вчинених в Україні під час війни. *Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь*. Ред. кол. С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, Е. М. Лібанова, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. С. 108–118.
18. Злобіна О. Г. Майбутнє повоєнних українсько-російських відносин очима українців. *Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь*. Ред. кол. С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, Е. М. Лібанова, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. С. 67–81.
19. Текст проекту нового Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-stanom-na-01-08-2024.pdf>
20. Шаблистий В. В. Безпековий вимір кримінального права України: людиноцентристське дослідження : монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ : Ліра ЛТД, 2015. 420 с.
21. Щербак С., Мамалига В. Гуманізм у кримінальному праві України: історико-правові аспекти. *Консенсус*. 2022. № 3. С. 35–46.
22. Балобанова Д. О. Щодо розуміння принципу гуманізму в кримінально-правовій політиці. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Серія «Право». 2012. С. 293–295.